

ELEMENTS DE RITUAL DOMÈSTIC AL POBLAT IBÈRIC DE LA PENYA DEL MORO (BARCELONA)

**Carme Miró i Alaix
Núria Molist i Capella*

1. Introducció

El poblat ibèric de la Penya del Moro es troba en un turó de 275 m d'altura i situat a la línia divisòria dels termes municipals de Sant Just Desvern (Barcelona) i St. Feliu de Llobregat (Baix Llobregat), a uns 2 Km a l'0 dels límits del terme de Barcelona.

L'any 1972 s'iniciaren els treballs sistemàtics d'excavació del jaciment, els quals continuen fins avui ininterrompudament (BARBERA-SANMARTÍ, 1977a; BARBERA-SANMARTÍ, 1977b; BARBERA-MORRAL-SANMARTÍ, 1979; BARBERA-SANMARTÍ, 1983).

El turó de la Penya del Moro domina el delta del riu Llobregat, antigament un estuari. A l'entrada d'aquest es trobava l'antic port de Barcelona, al peu de la montanya de Monjuïc, per la seva banda S. Repetidament s'ha assenyalat el curs del riu Llobregat com a camí de penetració de les influències dels pobles mediterranis vers les terres d'interior de Catalunya. A banda i banda del riu trobem, en diversos turons i alguns al pla, assentaments d'època ibèrica, coneguts de forma desigual fins el moment (BLAJOT et alii, 1984; TARRADELL, 1982; BARBERA-DUPRÉ, 1984).

Les vivendes del poblat es situen a les vessants del turó. De moment, s'han excavat dues àrees ben diferenciades: a) un sector principal —al NE— on s'han localitzat dues plataformes de vivendes separades per espais de circulació. La cronologia d'aquests àmbits, amb dues etapes constructives clares en algunes de les habitacions, cal situar-la entre finals del segle V a. C. fins a la segona meitat del segle IV a. C., moment en que el poblat és abandonat definitivament, de forma gradual. Residualment s'han localitzat en aquest sector materials que proporcionen una

cronologia anterior, de segle VI a de C, sense que es puguin relacionar amb cap estructura d'hàbitat. b) Un altre sector —al S— amb una complexitat ben diferent a l' anterior, predominant els materials arqueològics datables a la segona mitat del segle VI a. C. (BARBERA-SANMARTÍ, 1983). No es descarta, però, una ocupació anterior a aquest segle (BALLBÉ et alii, inèdit).

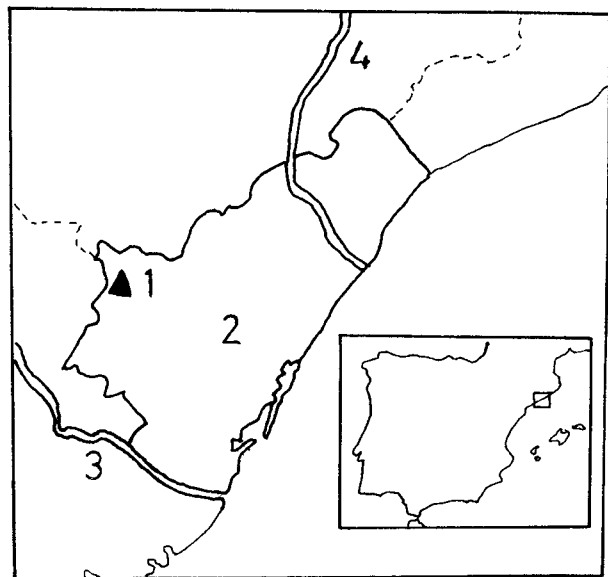

Fig. 1. Situació del poblat ibèric de la Penya del Moro.

1. Penya Del Moro.
2. Barcelonés.
3. Riu Llobregat.
4. Riu Besos

2. Rituals domestics

Dins algunes de les habitacions del poblat s'han localitzat una sèrie d'elements que presenten un cert caràcter ritual domèstic, a l'estar relacionades amb la llar. Aquests rituals són: les ofrenes-sacrificis d'ovicàprids, una ofrena d'un ou de gallinàcea i la inclusió, dins les preparacions ceràmiques de les llars de foc, d'una curculla marina (Fig. 2 i 3). També cal ressenyar la presència d'enterraments infantils dins habitacions.

ovicàprit. —o part d'ell— dins d'algunes de les habitacions i generalment relacionats amb els murs perimetrals.

Els trets principals d'aquest tipus de sacrifici són força homogenis, en línies general¹: es tracta de l'enterrament a l'interior d'una habitació, en una fossa practicada al sòl i sota el nivel de paviment, d'un ovi-càprit sacrificat. A partir d'aquest punt, cada una de les diverses ofretrenes presenta uns trets particular (tipus de fossa, subespècie, part de l'esquelet representada, edat.).

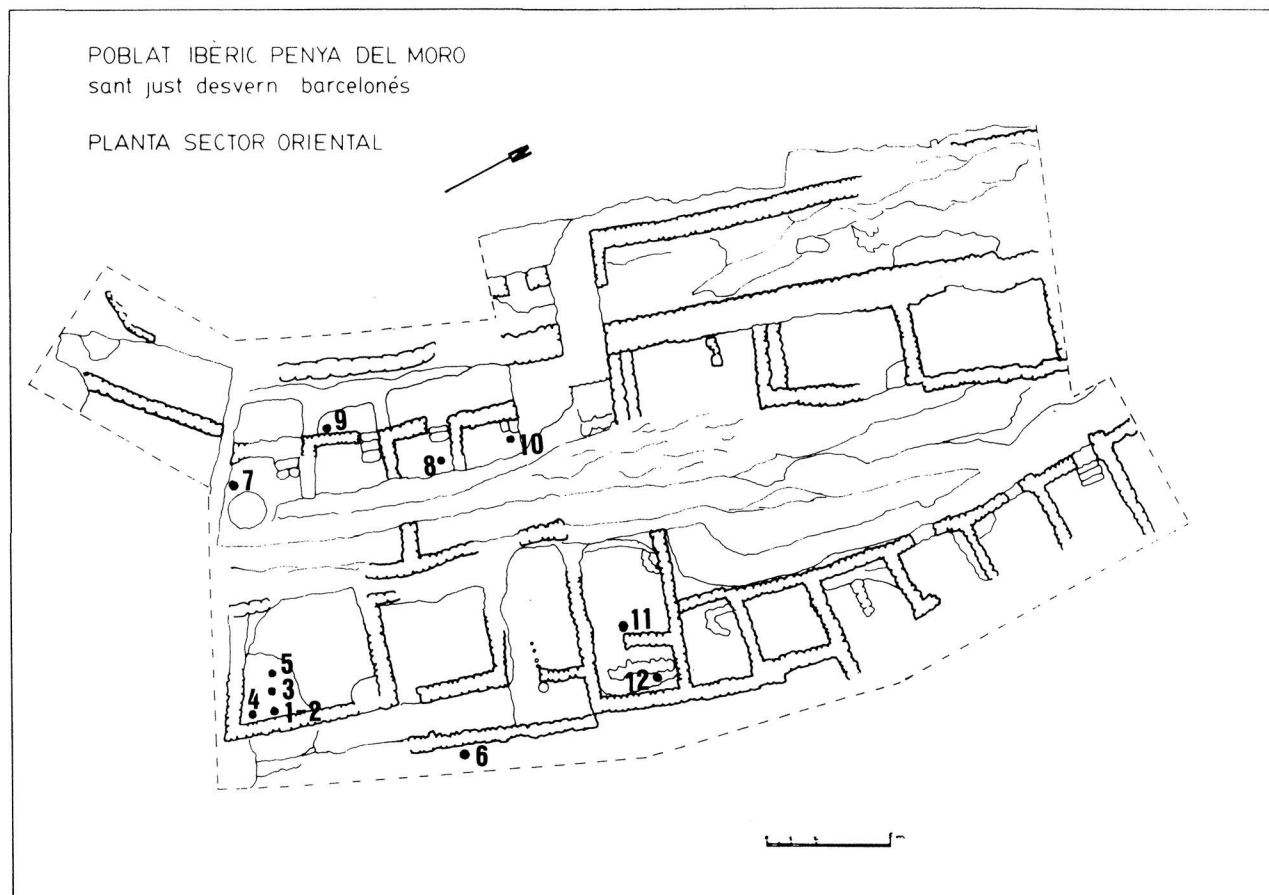

Fig. 2: Localització dels sacrificis d'ovicàprit, a excepció del nº 13 situat en una altra àrea del poblat.

2.1. Els sacrificis d'ovicàprits

L'a excavació del Poblat ibèric de la Peña del Moro ha proporcionat, fins el moment, un total de tretze sacrificis, localitzats, predominantment, en les habitacions del sector principal (fig. 2). Aquests sacrificis tradicionalment denominats sacrificis de fundació (BARBERA-MORRAL-SANMARTÍ, 1979; BARBERA-SANMARTÍ, 1983; BALLBÉ et alii, 1986, págs. 314 i ss.) són enterraments intencionats d'un

Seguidament, s'analitzarà breument cada una de les característiques més remarcables dels tretze sacrificis identificats. En primer lloc, individualitzant cada sacrifici i, posteriorment, estudiant els trets principals de forma conjunta.

Nº 1.— Habitació Y-3. U. E. 16. Fossa de forma arrodonida excavada en la terra i coberta per una

¹ Les dades principals es recullen en una fitxa elaborada per l'equip d'excavacions de la Peña del Moro (Fig. 5).

estructura de pedres, situada a l'angle SE. Es tracta d'un individu sencer d'OVIS ARIES, mascle, de 3 a 4 anys d'edat. Dipositat en tres capes dins de la fossa: a la 1ª capa trobem els ossos llargs encrèuats; a la 2ª capa, el crani i, a banda i banda, costelles i vèrtebres. A la 3ª capa trobem els metàpods juntament amb les restes de l'individu n° 2.

N° 2.— Habitació Y-3. UE 16. Dins la mateixa fossa que l'anterior (n° 1). Es tracta d'un individu sencer d'OVIS ARIES nou nat i en molt mal estat de conservació. Es trobava disposat en la tercera capa del conjunt, junt als metàpods de l'individu 1.

N° 3.— Habitació Y-3. UE 20. Fossa de forma arrodonida excavada en la terra i coberta pel paviment de l'habitació. Es tracta d'un individu CAPRA HIRCUS, de 1.5 a 2 anys d'edat. La part de l'esquelet representada és: extremitats —a excepció dels peus—, costelles i escàpula.

N° 4.— Habitació Y-3. UE 37. Fossa de forma arrodonida, retallada en la terra i coberta pel paviment de l'habitació. Es tracta d'un individu OVIS ARIES de 3 a 4 anys d'edat. La part de l'esquelet representada és: crani, metàpods i falanges anteriors i posteriors.

N° 5.— Habitació Y-3. EU 38. Fossa de forma arrodonida retallada a la terra i coberta pel paviment. Es tracta d'un individu AVIS ARIES de 2 a 2.5 anys, en estat molt fragmentari. La part de l'esquelet representada és: crani, metàpods i falanges anteriors i posteriors.

N° 6.— Sector Z-3. UE 2. Fossa de forma arrodonida excavada en la terra. Es tracta d'un individu CAPRA HIRCUS, femella, d'edat compresa entre 1 i 1.5 anys. La part de l'esquelet representada és: tot el cos, a excepció del crani, metàpods i falanges.

N° 7.— Sector L. UE 3. Fossa de forma arrodonida excavada en la roca llicorella. Es tracta d'un individu CAPRA HIRCUS, adult gran. La part de l'esquelet representada és: crani, metàpods i falanges anteriors i posteriors. Sacrifici disposat en tres capes dins la fossa: a la 1a, el crani; a la 2a, les falanges i metacarps i a la 3a els metatars.

N° 8.— Sector L. UE 45. Fossa de forma arrodonida excavada en la roca. Es tracta d'un individu OVIS ARIES, d'edat compresa entre els 2.5 i 3 anys. La part representada de l'esquelet és: maxilars inferiors, metacarp dret, falanges anteriors i metatars i falanges posteriors dretes. L'extremitat proximal del metacarp anterior dret presenta traces de talla realitzades per un instrument.

N° 9.— Sector 8-9, UE 2. Fossa de forma rectangular excavada en la roca. Es tracta d'un individu CAPRA HIRCUS, en molt mal estat de conservació. La part de l'esquelet representada és: crani i metacarps i falanges anteriors.

N° 10.— Sector I-J-K. UE3. Aprofitament, per la fossa, d'un retall de forma arrodonida de la roca. Es tracta d'un individu OVI-CAPRIT indiferenciat, en molt mal estat de conservació. La part de l'esquelet representada és: crani, metàpods i falanges anteriors i posteriors.

N° 11.— Habitació B-E. Fossa de forma rectangular retallada a la roca. Es tracta d'un individu adult de CAPRA HIRCUS, amb l'esquelet complet i col. locat en posició encongida.

N° 12.— Habitació B-E. Fossa de forma rectangular retallada a la roca. Es tracta d'un individu CAPRA HIRCUS, adult. La part de l'esquelet representada és: crani, metacarps i falanges anteriors.

N° 13.— Sector SF-6. UE 9. Fossa de forma arrodonida retallada a la roca. Es tracta d'un individu OVIS ARIES, d'edat compresa entre els 2.5 i 3 anys. Part de l'esquelet representada: crani i metàpods i falanges anteriors i posteriors.

Tot seguit, analitzarem breument cada un dels trets més remarcables, en conjunt, dels sacrificis d'ovi-càprit.

Espècie: Del total de tretze individus exhumats, 6 són CAPRA HIRCUS (n° 3, 6, 7, 11, i 12), 6 són OVIS ARIES (n° 1, 2, 4, 5, 8 i 13) i un no diferenciat OVI-CAPRIT (n° 10). De moment, hi ha un clar equilibri entre ovelles i cabres.

Edat: A excepció del cas del nadó (n° 2), la majoria dels animals sacrificats són individus joves i adults, l'edat dels quals és força variable, amb un ampli ventall d'edats que va des 1.5 a 4 anys, amb únic cas d'un individu vell (n° 7). El promig d'edat dels tretze individus és entre 2 i 3 anys.

Sexe: Tant sols s'ha pogut determinar el sexe de dos individus (n° 1 i 6), gràcies a l'atles en bon estat (BOESSNECK, 1980, pág. 344). El primer és un mascle, mentre que el segon, una femella.

Part de l'esquelet representada: A grans trets, podríem diferenciar tres tipus bàsics segons les parts de l'individu que es dipositen a la fossa.

A. Esquelet complet (individus 1, 2 i 11)

B. Ossos llargs —humer, radi, cúbit, fèmur, tibia, peroné—, caixa toràcica —costelles—, cintura escapular —escàpula—, cintura vertebral —vèrtebres— i cintura pèlvica —coxal—.

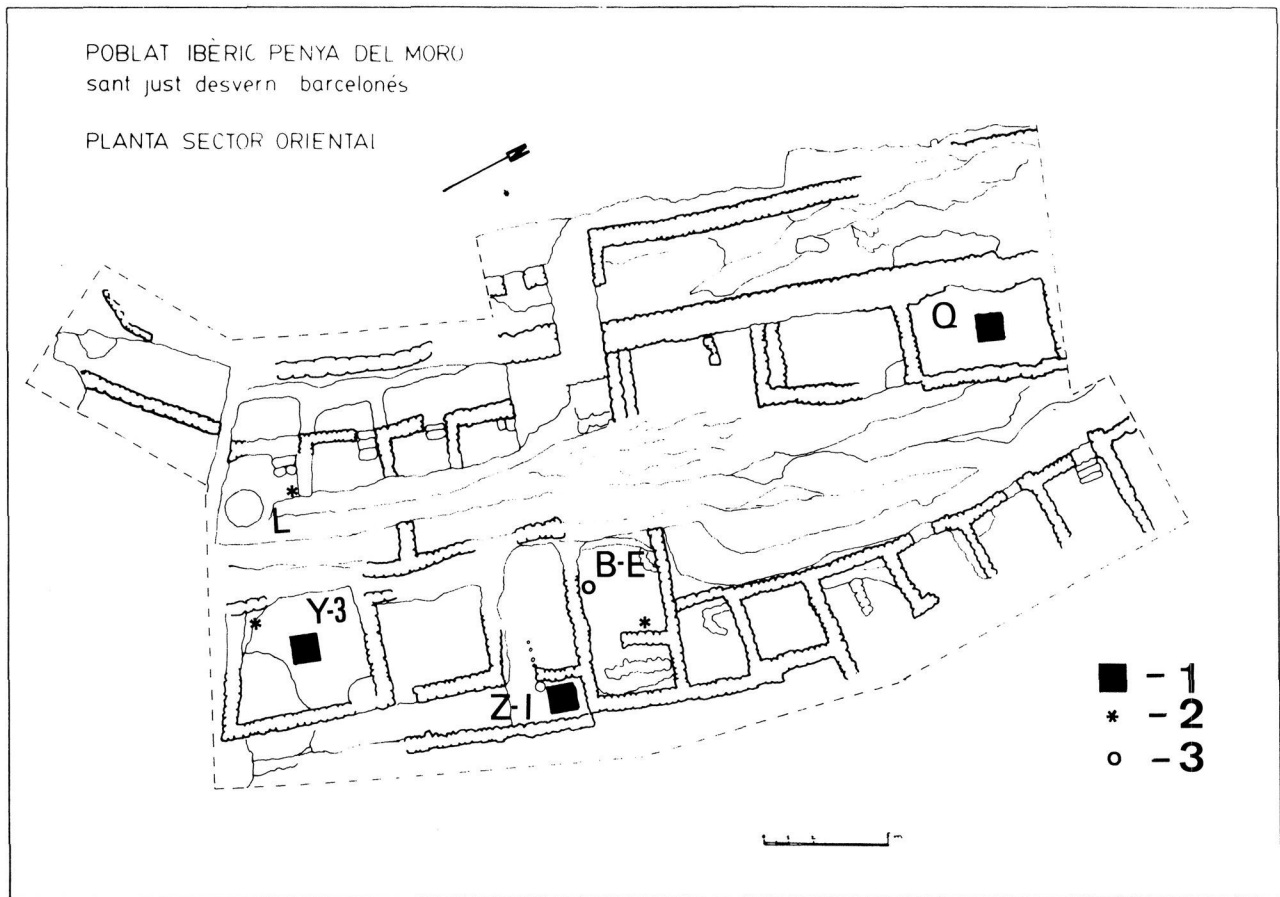

Fig. 3: Localització dels altres elements rituals domèstics:

1. Llars amb curculles. 2. Enterraments infantils. 3. Ofrena d'ou.

Els individus 3 i 6 serien d'aquest tipus, tot i que el n° 3 presenta una variant, ja que no té les vèrtebres.

C. Crani i peus —metàpods i falanges de les quatre extremitats—. Aquest és el tipus més abundant, tot i que presenta algunes variants, com el fet de no estar complets ni el crani ni els metàpods o les falanges. En total són 8 els individus que pertanyen al grup C (n° 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12, i 13).

Restes òssies amb traces de talla: Tant sols s'han detectat incisions produïdes per un instrument tallant en un individu (n° 8) a l'epífisis proximal del metacarp dret.

Restes òssies que presenten patologia: Un sol individu (n° 7) presenta trets patològics al maxilar i a l'extremitat anerior dreta, probablement causades per l'edat. El maxilar superior i la mandíbula presenten a les dents un revestiment exterior calcari —tosca—. Per altra banda, trobem unides la segona i la tercera falange anterior dreta, soldadura produïda per una artritis reumàtica.

Disposició de l'esquelet en capes dins de la fossa: Alguns dels sacrificis presenten una ordenació en capes

horitzontals de les diferents restes òssies. Aquesta disposició ha de respondre a algun tipus de ritual. Els casos més corrents corresponen a la disposició en una primera capa del crani, en una segona del metàpods i falanges anteriors i, en una darrera, dels posteriors. Per ara, el sacrifici més complex ha estat el dels individus 1 i 2, ambdós sencers i dins una mateixa fossa.

Forma de la fossa: S'han diferenciat dos tipus de fossa segons la seva forma, arrodonida —la majoria—, i rectangular. La major part estan excavades a la roca, sota el paviment que la cobreix i que cobreix també el sacrifici. Altres, les de l'habitació Y-3, es troben dins un retall d'una habitació anterior i farcida amb terra fins el nivell de paviment de la nova habitació. Per tant, les fosses estan excavades en aquest estrat de farciment.

Ubicació dins de l'habitació: Segons es pot observar, aquests enterraments rituals no segueixen una disposició determinada dins de l'habitació, encara que es localitzen sota el paviment de la darrera fase d'habitat (mitjans del s. IV a. C.) i propers als murs perimetrals.

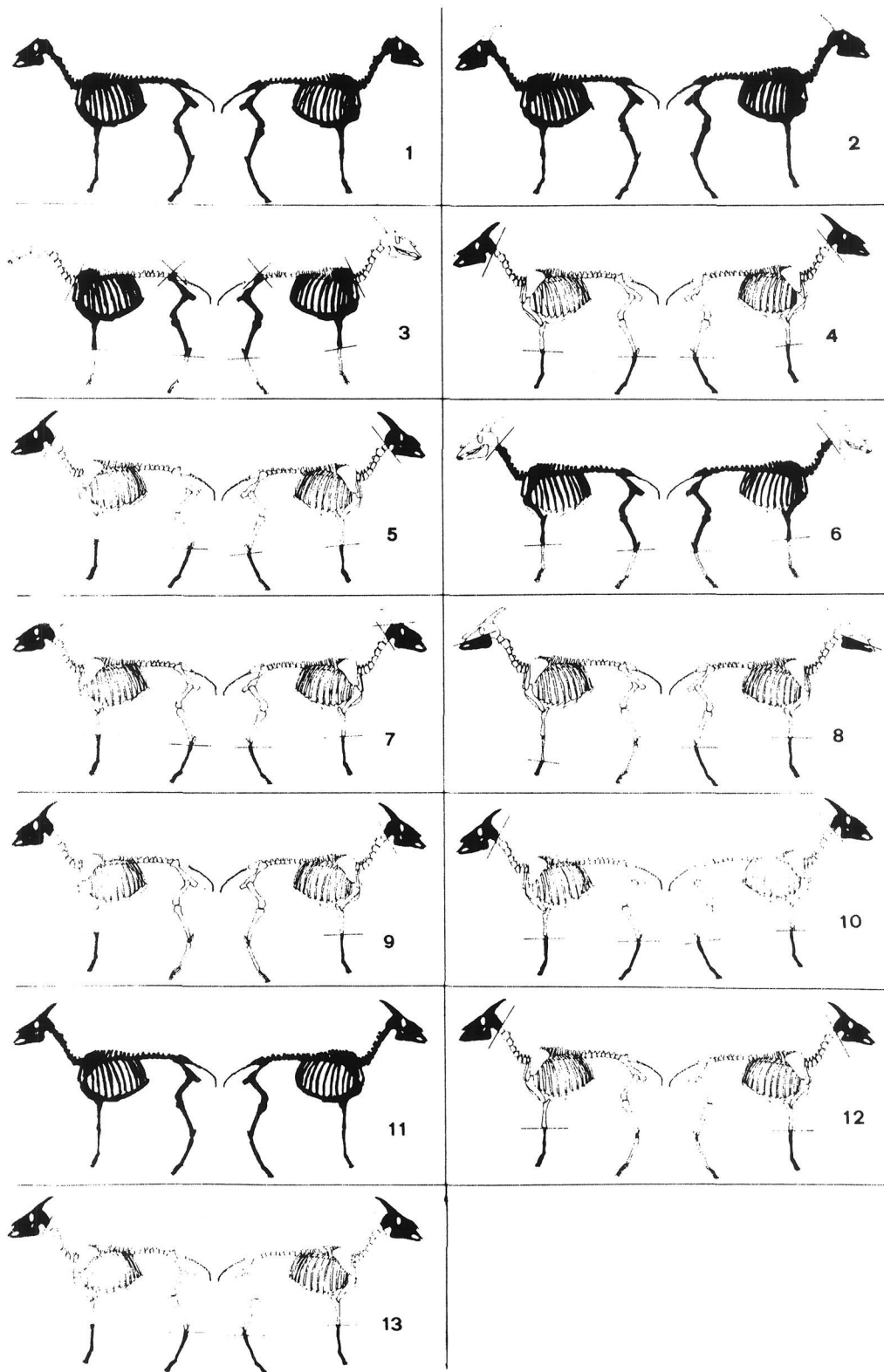

Fig. 4: Representació de les parts de l'esquelet presents en cada sacrifici d'ovi-càprit (en negre).

2.2. *Curculles marines a les llars de foc*

A tres habitacions del poblat (fig. 4) —Q, Z-I i Y-3— s'ha localitzat una petxina en la preparació ceràmica de les llars de foc, algunes vegades al centre de la mateixa i altres vegades no. En altres poblats ibèrics de l'àrea laietana trobem paral·lels exactes d'aquest mateix ritual, com, per exemple, a Burriac (BARBERA-PASCUAL, 1980; BENITO et alii, inèdit). Es tracta d'una petxina *Glycimeris* L.

2.3. *L'ou de gallinàcea*

En tota l'àrea excavada fins el moment del poblat, s'ha localitzat una sola ofrena d'ou de gallinàcea, concretament a l'habitació B-E (fig. 4). L'ou estava embegut dins l'arrabossat del mur sud i a uns 20 cms. del nivell de paviment. Aquest tipus d'ofrena s'ha documentat en algunes necròpolis ibèriques (BARBERA, 1970; BELTRÁN, 1976) i a diferents indrets de la Mediterrània (RAFEL, 1985). Cal relacionar-les amb els cultes de fecunditat, tant extesos en tota l'antiguitat, perdurant en època romana, com s'ha pogut comprobar en diverses ofrenes d'ous localitzades a Magdalena (LORENCIO-PUIG-JULIÀ, 1987, pág. 279).

2.4. *Els enterraments infantils*

De moment s'han localitzat un total de tres enterraments infantils a l'interior d'habitacions (fig. 4, habitacions B-E, Y-3 i sector L). Tots tres individus pertanyien a fetus a terme. La seva ubicació dins de l'habitació acostuma a ser propera als murs i sota el nivell de paviment.

Els enterraments infantils a l'interior de les cases no són elements estranys dins la cultura ibèrica. Fins hi tot hi ha perduracions fins fa pocs segles (RIU, 1982, pág. 30). S'han trobat enterraments infantils en diversos poblats (TARRADELL, 1965; BARBERA et alii, 1960-61) i, fins i tot, en edificis d'època romana (LORENCIO-PUIG-JULIÀ, 1987), per citar alguns dels molts exemples existents.

3. *Consideracions Finals*

Les excavacions que es venen realitzant al poblat ibèric de la Peña del Moro han permès de conèixer millor alguns aspectes del ritual domèstic del poble

laietà, extensible, probablement en molts aspectes, a altres àrees de la cultura ibèrica².

Per la seva abundància, cal destacar —d'entre els diversos rituals anomenats en el present treball— els sacrificis d'ovi-càprits. Ara per ara, són pocs els localitzats en poblats ibèrics (com per exemple els d'Alorda Park —SANMARTÍ-SANTACANA, 1986, pág. 262—; i el del Turó de Can Olivé —BARRIAL-CORTADELLAS, 1986—).

Dels sacrificis d'ovi-càprits del poblat de la Peña del Moro poden extreure-s' en diverses conclusions preliminars, tot esperant que troballes futures puguin aportar-nos noves dades. En principi, sembla indiferent la sub-espècie de l'animal sacrificat, ja que trobem amb la mateixa proporció ovelles i cabres. La majoria dels animals escollits pel sacrifici són joves adults, no és corrent la presència de nadons o d'adults grans. La diferenciació en tres tipus de sacrificis segons les parts de l'esquelet representada dins de la fossa (tipus A, B i C), podria estar produïda per una possible diferenciació del ritual i, en definitiva, de la motivació que portava a fer el sacrifici, o dels beneficis que d'ell s'en volien extreure.

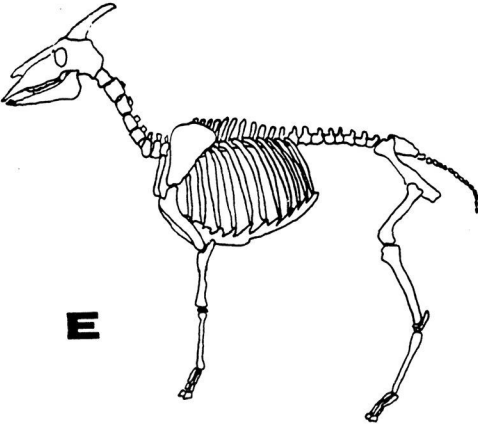
La majoria dels enterraments —i sobretot els del tipus C— fan pensar amb l'existència d'un banquet relacionat amb el sacrifici (están ben documentats els banquets sacrificials en el pla privat a les cultures gregues i romanes —SCHEID, 1985, pág. 194—). Les parts dipositades dins de la fossa —en el cas C— són les menys aprofitables per a la consumició humana (el crani i els metàpods i falanges), reservant-se pel possible banquet la resta de l'animal.

Generalment, s'han identificat aquests sacrificis amb la fundació d'una vivenda (els sacrificis de fundació), ja que apareixen a l'interior de les habitacions i en àrees properes als murs o, fins i tot, per sota d'ells³. Però l'aparició de quatre fosses amb cinc individus dins d'una mateixa habitació (Y-3) en un mateix moment cronològic, fa posar en dubte la relació sacrifici-fundació de la llar, si bé podria ser una associació clara a la resta de les ofrenes, doncs, generalment, n'hi ha una de sola per habitació, encara que,

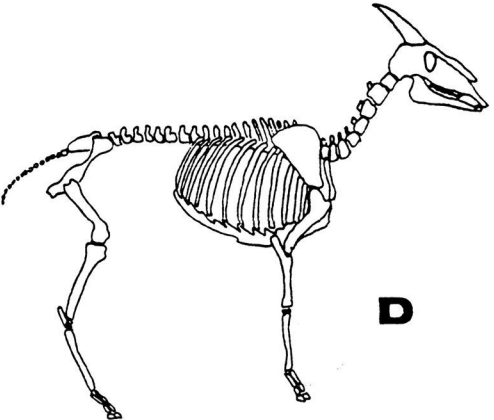
² Dins la torèutica ibèrica, cal fer menció a un exvot de bronze de procedència desconeguda que representa un personatge sacrificant un ovi-càprit (Los Iberos, 1983, pág. 148).

³ Dins el món púnic, també s'han detectat aquests tipus d'ofrenes relacionades amb la fundació d'una llar, concretament a Na Guardis (GUERRERO, 1981, pág. 206), tot i que l'ofrena consistia en una àmfora pseudomassaliota que contenia les restes d'un peix al seu interior.

POBLAT IBERIC DE LA PENYA DEL MORO (SANT JUST DESVERN)			N ^o		
FITXA DE SACRIFICIS DE FUNDACIO					
SECTOR: Campanya:		CALA: Data:	ELEMENT: Referència:	ESTRAT: Referència:	
DESCRIPCIO DE LA FOSSA	Forma:				
	Excavada en:				
	Tipus cobertura:				
	Fons:				
	Situació:				
	Mides:				
Observacions:					
DESCRIPCIO DE L'ESQUELET	Especie:				
	Edat:				
	Sexe:				
	Orientació:				
	Estat conservació:				
DISPOSICIO EN CAPES	1 ^a	2 ^a	3 ^a	MIDES REPRESENTATIVES	

E

D

Fig. 5: Fitxa per enregistrar els sacrificis de fundació al Poblac ibèric de la Penya del Moro.

per contre, no apareixen a totes les habitacions del poblat.

També cal assenyalar que tots els sacrificis rituals pertanyen a la darrera fase d'ocupació (a partir del segon quart del segle IV a. C.) i es troben, principalment, dins habitacions amb clares restes d'una fase anterior d'ocupació (sector L, 8-9, I-J-K, Y-3; B-E i SF-6), la qual podriem situar des de mitjans o darrer quart del segle V aC fins al segon quart del segle IV a. C.).

En conclusió, creiem que no està clara la identificació d'aquests sacrificis rituals domèstics d'ovi-càprits amb la fundació d'una casa, ja que en una de sola en poden apareixer diversos.

Els diferents tipus d'ofrena d'ovi-càprits identificats pot indicar una diversificació del ritual, del banquet sacrificial i, en definitiva, de la motivació que provoca l'ofrena en sí.

Quan als altres tipus de ritual, trobem amplis paral·ls dins el món cultural al qual s'inscriu el poblat de la Penya del Moro, relacionables, com l'ofrena d'ou, amb el culte a la fertilitat.

Els enterraments de nadons humans dins les vivendes és, així mateix, un fet habitual, com ja s'ha assenyalat. No obstant, crida l'atenció el fet que els tres cassos identificats siguin individus nounats, sense haver-ni, de moment, cap d'una edat més avançada.

Bibliografia

- BALLBÉ, X.; BARBERA, J.; FOLCH, J.; MENÉNDEZ, F. X.; MIRÓ, C.; MIRÓ, Mª T.; MIRÓ, N.; MOLIST, N.; SOLIÀS, J. M^a (inèdit): *Memoria de les excavacions al Poblat Ibèric de la Penya del Moro* (Sant Just Desvern). Campanya de 1984-86.
- BALLBÉ, X.; BARBERA, J.; BARRIAL, O.; FOLCH, J.; MENÉNDEZ, F.X.; MIRÓ, C.; MIRÓ, Mª T.; MIRÓ, N.; SOLIÀS, J. M^a (1986): Distribución del espacio en el poblado ibérico de la Penya del Moro (Baix Llobregat). *Arqueología Espacial, Coloquio sobre el Microespacio-3*. Vol. 9. Teruel, págs. 303-320.
- BARBERA, J. (1970): «La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar», *Monografías Ampuritanas*. Vol. XXXIV. Barcelona
- BARBERA, J.; DUPRÉ, X. (1984): «Els laietans, assaig de síntesi». *Fonaments* n° 4. Ed. Curial. Barcelona.
- BARBERA, J.; MORRAL, E.; SANMARTÍ, E. (1979): «La Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)». *Quaderns de Treball*, n° 1. Barcelona.
- BARBERA, J.; PASCUAL, R. (1980): «Burriach, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona)». *Ampurias*, n° 41-42. Barcelona, págs. 203-242.
- BARBERA, J.; SANMARTÍ, E. (1977a): «Primeros resultados de las excavaciones del poblado de la Penya del Moro sa Sant Just Desvern (Barcelona)». *Actas del XIV C. N. A. Zaragoza*.
- BARBERA, J.; SANMARTÍ, E. (1977b): El poblado ibérico de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona). *Ampurias*, vol 38-40. Barcelona.
- BARBERA, J.; SANMARTÍ, E. (1983): «Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro dae Sant Just Desvern (Barcelona). Campanyes 1974-75 i 1977-81». *Monografies arqueològiques* vol 1. Barna.
- BARRIAL, O.; CORTADELLAS, J. (1986): «Les excavacions arqueològiques del Turó de Can Olivé de Montflorit». *Riu Sec. Butlletí d'informació de Sardanyola*. Any 6, n° 61. Set-Oct. 1986.
- BELTRÁN LLORIS, M (1976): *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*. Zaragoza.
- BENITO, N.; BURJACHS, F.; DEFAUS, J. M.; ESPADALER, Mª M.; MOLINA, M. (Inèdit): *Memòria de les excavacions al poblat ibèric de Burriac* (Campanya del Pla de l'Atur de 1984). Mecanografiat.
- BLAJOT, M.; GGRANADÓS, J. O.; JULIÀ, M.; PUIG, F.; SOLIÀS, J. M^a (1984): «El poblamiento de la zona sur de la Laietania litoral en época ibérica y romana», *Arqueología Espacial. Coloquio sobre Macroespacio-2*. Teruel, págs. 93-110.
- BOESSNECK, J. (1980): «Diferencias osteológicas entre las ovejas (*Ovis Aries* Linne) y las cabras (*Capra Hircus* Linne)». *Ciencia en Arqueología*. Fondo de cultura Económica. págs. 338-366.
- DETIENNE, M.; VERNANT, J. P.; et alii (1979): *La cuisine du sacrifice en pays grec*. Paris, 1979.
- GUERRERO, V. M. (1981): «Los asentamientos humanos sobre los islotes costeros de Mallorca». *Trabajos del Museo de Mallorca*. 31.
- LOS ÍBEROS (1983): Catálogo de la exposición. Ministerio de Cultura.
- LORENCIO, C.; PUIG, F.; JULIÀ, M. (1987): «Enterraments infantils a l'edifici imperial de Magdalena (Lleida)». *Jornades Internacionals d'Arqueologia romana*. 1 Documents de Treball, págs. 274-283.
- RAFEL, N. (1985): «El ritual d'enterrament ibèric. Un assaig de reconstrucció». *Fonaments*, n° 5. Barcelona, págs. 13-31.
- RIU, M. (1982): «Alguns costums funeararis de l'Edat Mitjana a Catalunya», *Acta Medievalia. Annex I*. Barcelona. págs. 29-57.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1986): «Análisis funcional de los recintos domésticos del poblado de Alorda Park

- (Calafell, Baixc Penedés, Tarragona)». *Arqueologia Espacial. Coloquio sobre el Microespacio*. Vol 9. Teruel, págs. 257-269.
- SCHEID, J. (1985): «Sacrifice et banquet à Rome. Quelques problemes». *MEFRA*, vol. 97, 1985-1. págs. 193-206.
- TARRADELL, M. (1965): «Entettamientos infantiles en el interior de habitaciones ibéricas». *Pyrenae*, vol. 1, Barcelona. págs. 174-75.
- TARRADELL, M. (1982): «Problemes actuals de l'arqueologia al Baix Llobregat». *I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat*. Martorell, págs. 55-63.